TA'LIM JARAYONIDA MOTIVATSIYA VA UNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Toshkent amaliy fanlar universiteti
Toshkent amaliy fanlar universiteti Tarix va filologiya fakulteti 1-kurs talabasi
Rustamova Hilola
Ilmiy rahbar: Toshkent amaliy fanlar universiteti o'qituvchisi
Tulyaganova Dilnoza

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim jarayonida motivatsiyaning o'rni va uning psixologik xususiyatlari ilmiy-pedagogik jihatdan chuqur tahlil etiladi. Motivatsiya tushunchasining mohiyati, uning psixologik mexanizmlari, ichki va tashqi shakllari, yosh davrlariga xos xususiyatlari, ta'lim samaradorligiga ta'siri, shakllanish omillari va rivojlantirish yo'llari batafsil yoritilgan. Maqolada motivatsiyaning o'quvchi shaxsining rivojlanishidagi ahamiyati, zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali uni boshqarish usullari, xalqaro va milliy tajribalar, amaliy misollar hamda ilmiy tadqiqot natijalari keltirilgan. Motivatsiyaning yetarli darajada shakllanmasligi o'quv jarayonining samarasizligiga olib kelishi va aksincha yuqori motivatsiya ta'lim sifatini keskin oshirishi haqida asoslangan xulosalar berilgan. Zamonaviy ta'lim tizimida motivatsiyani rivojlantirishning innovatsion yondashuvlari va kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari ham ko'rib chiqilgan. Maqola ta'lim sohasidagi mutaxassislar, o'qituvchilar, psixologlar va talabalar uchun foydali bo'lishi maqsad qilingan.

Kalit so'zlar. Motivatsiya, ta'lim jarayoni, psixologik xususiyatlar, ichki motivatsiya, tashqi motivatsiya, o'quv faolligi, pedagogik texnologiyalar, o'quvchi shaxsi, emotsional holat, muvaffaqiyat, kompensator mexanizmlar, o'quv muvaffaqiyati, gamifikatsiya, interfaol metodlar.

Kirish

Ta’lim jarayoni insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisalaridan biri bo‘lib, u nafaqat bilim berish, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish, uning ijodiy va intellektual salohiyatini ochishda asosiy vosita vazifasini bajaradi. Bugungi globallashuv davrida sifatli ta’lim olish har bir inson uchun muhim zaruratga aylangan. Ta’limning samaradorligi esa ko‘p jihatdan o‘quvchilarning o‘qish jarayoniga bo‘lgan motivatsiyasiga bog‘liqdir. Motivatsiya shaxsni ma’lum bir harakatga undaydigan ichki va tashqi kuchlar majmui bo‘lib, u psixologik jihatdan murakkab, ko‘p qirrali va dinamik jarayon hisoblanadi. Motivatsiya mavjud bo‘lmaganda ta’lim mexanik yodlash va majburiy faoliyatga aylanib qoladi, bu esa bilimning mustahkam bo‘lmasligi va o‘quvchining shaxsiy rivojlanishining sekinlashishiga olib keladi.

Motivatsiya muammosi psixologiya va pedagogika fanlarida uzoq vaqt davomida olimlarning diqqat markazida bo‘lib kelgan. Klassik psixologlar A. Maslou, G. Allport, E. Deci va R. Ryan kabi mutaxassislar motivatsiyani inson ehtiyojlari, qadriyatlar va maqsadlari bilan bog‘lab izohlaganlar. O‘zbekiston Respublikasida ta’lim tizimini isloh qilish jarayonida ham motivatsiyaga alohida e’tibor qaratilmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek yosh avlodni chuqur bilim va yuqori ma’naviyat egasi qilish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biridir. Shu bois ta’lim jarayonida motivatsiyaning psixologik xususiyatlarini chuqur o‘rganish dolzarb ilmiy-pedagogik masala hisoblanadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi ta’lim jarayonida motivatsiyaning psixologik mohiyatini ochib berish, uning turlarini tasniflash, yosh psixologiyasi bilan bog‘liqligini ko‘rsatish, shakllanish mexanizmlarini tahlil qilish va uni rivojlantirishning amaliy usullarini taklif etishdan iboratdir. Tadqiqot obyekti o‘quvchi shaxsining motivatsion sohasi bo‘lsa, predmeti esa ta’lim muhitida motivatsiyani boshqarishning psixologik-pedagogik usullaridir. Maqolada ilmiy adabiyotlar, xalqaro tajribalar va milliy ta’lim amaliyoti asos qilib olindi.[1]

1 Maslow A.H. Motivation and Personality. New York 1954.

Asosiy qism

Motivatsiya tushunchasi va uning psixologik mohiyati. Motivatsiya lotincha movere so‘zidan kelib chiqib harakatga keltirish ma’nosini bildiradi. Psixologiyada motivatsiya shaxs faoliyatining energiyasi, yo‘nalishi va barqarorligini belgilovchi asosiy omil sifatida qaraladi. S. L. Rubinstein motivatsiyani shaxs ehtiyojlari va maqsadlari o‘rtasidagi bog‘lovchi halqa deb ta’riflagan. Motivatsiya quyidagi asosiy komponentlardan iborat bo‘lib ular bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda faoliyat yuritadi. Birinchidan ehtiyoj ichki muvozanatning buzilishi sifatida namoyon bo‘ladi. Ikkinchidan motiv harakatga undovchi kuch hisoblanadi. Uchinchidan maqsad natijaning tasavvuri bo‘lib kelajakdagi holatni aks ettiradi. To‘rtinchidan faoliyat esa amaliy harakatlar majmuidir.

Psixologik jihatdan motivatsiyani ikki asosiy turga bo‘lish mumkin. Ichki yoki intrinsik motivatsiya faoliyatning o‘zi zavq bag‘ishlaganida paydo bo‘ladi. Masalan o‘quvchi matematika fanini o‘zi yoqtirgani uchun chuqur o‘rganadi va qo‘shimcha materiallarni izlaydi. Bunday motivatsiya mustahkam bo‘lib uzoq muddatli natijalarni beradi. Tashqi yoki ekstrinsik motivatsiya esa tashqi rag‘batlar orqali shakllanadi. Bunga baholar, ota-ona maqtovi, mukofotlar yoki raqobat misol bo‘la oladi. Tashqi motivatsiya ko‘pincha qisqa muddatli bo‘ladi va agar ichki motivatsiyaga aylantirilmasa samarasi tez pasayib ketadi.

Motivatsiyaning psixologik mexanizmlari orasida A. Maslouning ehtiyojlar ierarxiyasi nazariyasi muhim o‘rin tutadi. Ushbu piramida fiziologik ehtiyojlardan boshlab o‘zini o‘zi anglash va o‘zini ro‘yobga chiqarish darajasigacha bo‘lgan bosqichlarni o‘z ichiga oladi. L. Festingerning kognitiv dissonans nazariyasi esa inson o‘z harakatlari va e’tiqodlari o‘rtasidagi nomuvofiqlikni bartaraf etishga intilishini tushuntiradi. E. Deci va R. Ryanning o‘z-o‘zini belgilash nazariyasi avtonomiya, kompetentsiya va ijtimoiy bog‘lanish ehtiyojlarini asosiy omillar deb hisoblaydi.

Bundan tashqari atributiv nazariya muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni qanday sabablar bilan bog‘lashni o‘rganadi.2

Ta’lim jarayonida motivatsiyaning o‘rni va ahamiyati. Ta’limda motivatsiya o‘quv faoliyatining boshlovchisi va doimiy harakatlantiruvchisi hisoblanadi. Yuqori motivatsiyaga ega o‘quvchilar darslarda faol ishtirok etadilar, qiyin mavzularni o‘zlashtirishga intiladilar, mustaqil ishlay oladilar va ijobiy emotsional holatda bo‘ladilar. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki motivatsiya darajasi bilan o‘quv muvaffaqiyati o‘rtasida yuqori korrelyatsiya mavjud. O‘zbekiston maktablarida o‘tkazilgan so‘rovlar shuni ko‘rsatadiki o‘rta sinf o‘quvchilarining sezilarli qismida ichki motivatsiya past darajada ekanligi aniqlangan.

Motivatsiyaning pasayishiga bir qator sabablar mavjud. Darsning bir xilligi, haddan tashqari qattiq nazorat, muvaffaqiyatsizlik tajribasi, ijtimoiy muhit bosimi va zamonaviy texnologiyalarning chalg‘ituvchi ta’siri shular jumlasidandir. Motivatsiya yetarli bo‘lmaganda o‘quvchi darsdan qochishga, o‘qishga qiziqmaslikka va hatto o‘ziga ishonchsizlikka duch keladi. Aksincha yuqori motivatsiya o‘quvchining ijodiy qobiliyatlarini ochadi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi va uzoq muddatli muvaffaqiyatni ta’minlaydi.

Motivatsiyaning yosh xususiyatlari. Motivatsiya har bir yosh davrida o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Maktabgacha yoshdagi bolalarda bilish qiziqishi va o‘yin orqali motivatsiya ustunlik qiladi. Ular atrofdagi dunyoni kashf etishga intiladilar va har qanday yangi narsaga qiziqish bildiradilar. Boshlang‘ich sinflarda tashqi motivatsiya ya’ni baholar, o‘qituvchi maqtovi va ota-ona rag‘bati yetakchi o‘rinni egallaydi. Shu bilan birga o‘yinli va vizual usullar orqali ichki motivatsiyani asta-sekin shakllantirish muhimdir.3

2 Mirziyoyev Sh.M. Yoshlar bilan ishlash masalalari. Toshkent 2019.

3 Rubinstein S.L. Psixologiya asoslari. Sankt-Peterburg 2000

O‘rta maktab yoshida o‘smirlik davrida o‘zini-o‘zi tasdiqlash va ijtimoiy mavqega ega bo‘lish ehtiyoji kuchayadi. Shu bois raqobat, guruhli loyihaviy ishlar va amaliy vazifalar motivatsiyani oshirishda samarali bo‘ladi. Yuqori sinflar va oliy ta’lim bosqichida esa kasbiy yo‘nalish, kelajakdagi muvaffaqiyat va mustaqillik masalalari oldingi o‘ringa chiqadi. Bu davrda o‘quvchilarga avtonomiya berish, ularning mas’uliyatini oshirish va shaxsiy maqsadlarini belgilashga yordam berish zarur bo‘ladi.

Motivatsiyani shakllantirishning psixologik-pedagogik usullari. Ta’lim jarayonida motivatsiyani rivojlantirish uchun bir qator samarali usullar mavjud. Maqsadni aniq belgilash texnikalari jumladan SMART tizimi o‘quvchilarga aniq va erishish mumkin bo‘lgan maqsadlarni qo‘yishga yordam beradi. Muvaffaqiyat tajribasini yaratish Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi nazariyasiga asoslanadi. O‘qituvchi o‘quvchiga uning qobiliyatidan biroz yuqoriroq vazifalarni berib muvaffaqiyat hissini uyg‘otishi kerak. Ijobiy mustahkamlash ya’ni o‘z vaqtida maqtash va rag‘batlantirish ham muhim rol o‘ynaydi.

Emotsional qo‘llab-quvvatlash empatiya va ishonch muhitini yaratish orqali amalga oshiriladi. Interfaol va loyihaviy o‘qitish usullari problemali vazifalar, case-study va guruhli muhokamalar orqali o‘quvchilarning faolligini oshiradi. Raqamli texnologiyalar gamifikatsiya elementlari ball to‘plash tizimi virtual mukofotlar va interaktiv platformalar motivatsiyani sezilarli darajada kuchaytiradi. O‘zbekiston tajribasida interfaol metodlar flipped classroom va STEM loyihalari keng qo‘llanilmoqda va ularning samaradorligi ilmiy tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Motivatsiya va psixologik holat o‘rtasidagi bog‘liqlik. Motivatsiya emotsiyalar bilan chambarchas bog‘liqdir. Qo‘rquv xavotir va stress motivatsiyani pasaytiradi. Aksincha qiziqish quvonch va muvaffaqiyat hissi uni kuchaytiradi. Depressiya charchoq va burnout holatlarida motivatsiya keskin tushib ketadi. Shu bois ta’lim muassasalarida psixologik maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish juda muhimdir.

Motivatsiyaning pasayishi o‘quv natijalarining pasayishiga darsdan qochishga o‘ziga ishonchsizlikka va ijtimoiy izolyatsiyaga olib keladi.[4]

Zamonaviy tadqiqotlar va amaliy misollar. Xalqaro PISA va TIMSS tadqiqotlari motivatsiya darajasi yuqori mamlakatlarda ta’lim natijalari ham yuqori ekanligini ko‘rsatadi. Finlyandiya Singapur va Estoniya tajribalari bunga yorqin misoldir. O‘zbekistonda Yoshlar kelajagimiz dasturi Prezident maktablari va raqamli ta’lim platformalari motivatsiyani oshirishda muhim rol o‘ynamoqda. Bir guruh o‘quvchilar orasida loyihaviy ishlar joriy etilgandan keyin ichki motivatsiya sezilarli darajada oshgani eksperimental tadqiqotlar bilan tasdiqlangan.

Motivatsiyani diagnostika qilish usullari. Motivatsiyani aniqlash uchun turli usullar qo‘llaniladi. Akademik motivatsiya shkalasi so‘rovnomalari kuzatish intervyular o‘quv faolligi jurnallari va maxsus psixologik testlar shular jumlasidandir. Ushbu diagnostika natijalariga asoslanib individual yondashuvni amalga oshirish mumkin.

Motivatsiyani rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar. O‘qituvchilar har bir darsni qiziqarli boshlashlari individual yondashuvni qo‘llashlari muvaffaqiyatsizlikni o‘rganish imkoniyatiga aylantirishlari va ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirishlari kerak. Ota-onalar bosim o‘rniga qo‘llab-quvvatlashni afzal ko‘rishlari jarayonga e’tibor berishlari va bolalarni mustaqil qaror qabul qilishga o‘rgatishlari lozim. Ta’lim tizimi esa o‘qituvchilarni motivatsiya bo‘yicha doimiy treninglardan o‘tkazishi dasturlarni yangilashi va inklyuziv muhit yaratishi zarur.

Xulosa

Ta’lim jarayonida motivatsiya muvaffaqiyatning eng muhim kaliti va har qanday o‘quv faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi hisoblanadi. Ushbu maqolada batafsil tahlil qilinganidek, motivatsiyaning psixologik xususiyatlari murakkab va ko‘p qirrali bo‘lib, u ichki va tashqi omillar, yosh davrlarining o‘ziga xos xususiyatlari, emotsional holat va pedagogik muhit bilan chambarchas bog‘liqdir.

4 G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent 2010

Ichki motivatsiyaning shakllanishi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, ijodkorlik va uzoq muddatli o‘quv qiziqishini ta’minlasa, tashqi motivatsiya esa dastlabki bosqichlarda zarur rag‘bat vazifasini bajaradi. Biroq zamonaviy ta’lim sharoitida asosiy e’tibor ichki motivatsiyani rivojlantirishga qaratilishi lozim, chunki u barqaror natijalarni beradi va o‘quvchini butun umr davomida o‘z-o‘zini takomillashtirishga undaydi.

Motivatsiyaning yetarli darajada bo‘lmasligi o‘quv natijalarining pasayishiga, darsdan qochish holatlarining ko‘payishiga, o‘quvchilarning o‘ziga ishonchsizligiga va hatto ijtimoiy-psixologik muammolarga olib keladi. Aksincha, yuqori motivatsion darajaga ega o‘quvchilar qiyinchiliklarni oson yengadi, yangi bilimlarni faol qidiradi va jamiyatda muvaffaqiyatli shaxs sifatida o‘z o‘rnini topadi. Ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribalar shuni isbotlaydiki, interfaol metodlar, gamifikatsiya, loyihaviy o‘qitish va individual yondashuv motivatsiyani sezilarli darajada oshirishga qodir. O‘zbekiston ta’lim tizimida Prezident maktablari, raqamli platformalar va “Yoshlar – kelajagimiz” kabi dasturlar bu yo‘nalishda muhim qadamlar bo‘lmoqda.

Xulosa qilib aytganda, motivatsiyani rivojlantirish ta’lim jarayonining samaradorligini oshirishning asosiy omillaridan biridir. Buning uchun o‘qituvchilar, psixologlar, ota-onalar va butun ta’lim tizimi hamkorlikda ishlashi, doimiy monitoring va innovatsion yondashuvlarni joriy etishi zarur. Motivatsiya statik holat emas, balki dinamik va doimiy rivojlanuvchi jarayondir. Uni qo‘llab-quvvatlash orqali yosh avlodni nafaqat bilimli, balki o‘z maqsadlariga intiluvchan, ijodkor va raqobatbardosh shaxslar qilish mumkin. Kelgusida motivatsiyaning sun’iy intellekt muhitidagi o‘zgarishlari, madaniy va gender xususiyatlari hamda maxsus ta’limdagi holatlari chuqurroq o‘rganilishi ta’lim tizimining yanada takomillashishiga xizmat qiladi. Natijada, motivatsiyaga asoslangan ta’lim jamiyatning umumiy taraqqiyotiga katta hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Maslow A.H. Motivation and Personality. New York 1954.
2. Mirziyoyev Sh.M. Yoshlar bilan ishlash masalalari. Toshkent 2019.
3. Rubinstein S.L. Psixologiya asoslari. Sankt-Peterburg 2000
4. Deci E. Ryan R. Intrinsic Motivation and Self-Determination. 1985.
5. G‘oziev E.G‘. Umumiy psixologiya. Toshkent 2010.
6. Vygotskiy L.S. Psixologiya rivojlanishi. Moskva 1984.

Internet manbalari:

www.ziyonet.uz

www.edu.uz